

Verrast door hoop

Van Tom Wright zijn verschenen

Eenvoudig christelijk
Verrast door hoop
Goed leven
Gewoon Jezus
Pleidooi voor de Psalmen
Hoe God koning werd

In zijn serie 'de Bijbel voor iedereen':
Matteüs voor iedereen (twee delen)
Marcus voor iedereen
Lucas voor iedereen (twee delen)
Paulus voor iedereen – Romeinen (twee delen)
Paulus voor iedereen – 1 Korintiërs
Paulus voor iedereen – Gevangenisbrieven
Paulus voor iedereen – Galaten, Tessalonicenzen

In voorbereiding:

Overige delen van de serie Nieuwe Testament voor iedereen

Tom Wright

Verrast door hoop

 Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

*In dankbare herinnering aan
Stephen Neill, George Caird en Charlie Moule,
leraars, geleerden, pastores en vrienden,
in de zekere en vaste hoop op de opstanding
van de doden*

Tweede druk

© Nicholas Thomas Wright 2007

Oorspronkelijke uitgever Society for Promoting Christian Knowledge, London

Oorspronkelijke titel *Surprised by Hope*

© 2010 Nederlandse vertaling: Uitgeverij Van Wijnen,

Postbus 172, 8800 AD Franeker

www.uitgeverijvanwijnen.nl

Vertaling Martin Strengholt

Omslagontwerp Garage/BNO

ISBN 978 90 5194 362 7

NUR 707

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form whatsoever without previous written permission from the publisher.

INHOUD

Woord vooraf 9

Deel 1 Verkenning

1.	Klaar om te gaan – maar waarheen?	15
1.	Inleiding	15
2.	Verwarring over de hoop: de wereld als geheel	18
3.	Verschillende ideeën	26
2.	Verwarring over het hiernamaals	32
1.	Verwarring over de hoop onder christenen	32
2.	Uiteenlopende ideeën	35
3.	De gevolgen van de verwarring	39
4.	Verdere gevolgen van de verwarring	47
5.	De belangrijkste vragen	49
3.	De vroegchristelijke hoop tegen haar historische achtergrond	52
1.	Inleiding	52
2.	Opstanding en leven na de dood in het antieke heidendom en judaïsme	56
3.	Het verrassende van de vroegchristelijke hoop	61
4.	Het vreemde verhaal van Pasen	72
1.	Een verhaal zonder precedent	72
2.	Pasen en de geschiedenis	76
3.	Conclusie	91

Deel 2 Gods plan voor de toekomst

5.	De toekomst van de kosmos: vooruitgang of wanhoop?	95
1.	Inleiding	95
2.	Eerste optie: evolutionair optimisme	96
3.	Tweede optie: zielen op doortocht	103

6.	Waar de hele wereld op wacht	107
1.	Inleiding	107
2.	Fundamentele structuren van de hoop	107
3.	Zaaitijd en oogst	111
4.	Strijd en overwinning	112
5.	Burgers van de hemel – kolonisten van de aarde	113
6.	God zal alles in allen zijn	114
7.	Wedergeboorte	116
8.	Het huwelijk van hemel en aarde	117
9.	Conclusie	119
7.	Jezus, de hemel en de nieuwe schepping	122
1.	De hemelvaart	122
2.	Hoe zit het met de 'wederkomst'?	130
8.	Wanneer Hij verschijnt	136
1.	Inleiding	136
2.	Komst, verschijning, openbaring, koninklijke aanwezigheid	137
9.	Jezus de komende rechter	149
1.	Inleiding	149
2.	Wederkomst en oordeel	154
10.	De verlossing van ons lichaam	157
1.	Inleiding	157
2.	De opstanding: het leven <i>na</i> 'het leven na de dood'	158
3.	De opstanding in Korinte	162
4.	De opstanding: de latere debatten	166
5.	Herbezinning op de opstanding voor vandaag: wie, waar, wat, waarom, wanneer en hoe	168
11.	Vagevuur, paradijs en hel	174
1.	Inleiding	174
2.	Het vagevuur	174
3.	Het paradijs	180
4.	De hoop voorbij, het medelijden voorbij	183
5.	Conclusie: menselijke doelen en de nieuwe schepping	191

Deel 3 Hoop in de praktijk: de opstanding en de missie van de kerk

12.	De verlossing opnieuw doordacht: de hemel, de aarde en het koninkrijk van God	197
1.	Inleiding	197
2.	De betekenis van 'verlossing'	201
3.	Het koninkrijk van God	208
13.	Bouwen voor het koninkrijk	211
1.	Inleiding	211
2.	Gerechtigheid	218
3.	Schoonheid	227
4.	Evangelisatie	230
5.	Conclusie	235
14.	Nieuwe vormen voor de missie van de kerk (I): de Bijbelse basis	239
1.	Inleiding	239
2.	De evangeliën en Handelingen	240
3.	Paulus	251
15.	Nieuwe vormen voor de missie van de kerk (II): de toekomst leven hier en nu	259
1.	Inleiding: Pasen vieren	259
2.	Ruimte, tijd en materie: de bevrijding van de schepping	261
3.	Opstanding en zending	268
4.	Opstanding en spiritualiteit	274
a.	Wedergeboorte en doop	274
b.	Avondmaal	276
c.	Gebed	279
d.	De Schriften	284
e.	Heiligheid	287
f.	Liefde	289
	Epiloog: twee paaspreken	293

<i>Noten</i>	297
<i>Register van Bijbelplaatsen</i>	319
<i>Register van personen</i>	323
<i>Register van onderwerpen</i>	326

WOORD VOORAF

Wat is het waarnaar wij uitzien? En wat doen we daaraan in de tussentijd?

Dat zijn de twee vragen die de achtergrond van dit boek vormen. Om te beginnen gaat het over de hoop voor onze uiteindelijke toekomst, zoals die ons in het christelijke evangelie voorgehouden wordt: de hoop op 'verlossing', 'opstanding', 'eeuwig leven' en alles wat daarbij hoort. In de tweede plaats gaat het over de hoop zoals we die in de huidige wereld kunnen vinden: de concrete wijze waarop de hoop een levende realiteit kan worden voor gemeenschappen en personen die haar om wat voor reden dan ook ontberen. En het gaat over de vraag op welke manier het tweede opgeroepen en vastgehouden kan worden, doordat we uitzien naar het eerste.

Het is mijn ervaring dat de meeste mensen – inclusief vele christenen – er geen weet van hebben wat de uiteindelijke christelijke hoop werkelijk inhoudt. De meeste mensen – en triest genoeg ook nu weer inclusief vele christenen – verwachten van een christen niet dat hij veel bij te dragen heeft op het punt van hoop voor de wereld waarin we leven. De meeste mensen hebben er geen idee van dat deze twee ook maar iets met elkaar te maken hebben. Vandaar de titel van dit boek: de hoop komt als een verrassing, en dat op verschillende niveaus tegelijk.

Op het eerste niveau zal het duidelijk zijn dat dit boek over de dood gaat, en over wat er vanuit een christelijk perspectief gezien te zeggen valt over wat er daarna komt. Ik doe maar geen poging om de dood en wat erna komt in fysiek of medisch opzicht te analyseren, noch ook om een psychologische of antropologische beschrijving te geven van allerlei overtuigingen en praktijken die met de dood te maken hebben. Over die dingen zijn al genoeg boeken geschreven. Ik zie het als mijn taak om als Bijbels theoloog naar het vraagstuk te kijken. Daarbij put ik uit wat er op andere vakgebieden over gezegd is, maar hoop ik iets toe te voegen wat daarin meestal ontbreekt, en waarvan ik geloof dat de kerk het moet terugvinden: het klassieke christelijke antwoord op het vraagstuk van de dood en wat erna komt, dat in onze tijd niet zozeer niet geloofd wordt, maar veelal gewoon niet bekend is (in de kerk net

zo goed als in de wereld). Uit een onderzoek naar ideeën over het leven na de dood, dat in 1995 in Groot-Brittannië gedaan is, bleek dat de meeste mensen weliswaar in een of ander soort voortbestaan geloofden, maar dat slechts een heel kleine minderheid de klassieke christelijke visie – van een lichamelijke opstanding in de toekomst – onderschreef. En dat gold zelfs voor kerkleden. Dit sluit aan bij mijn eigen ervaring dat vele christenen weliswaar het woord ‘opstanding’ gebruiken, maar dat het voor velen onder hen synoniem is voor ‘leven na de dood’ of ‘naar de hemel gaan’, en wanneer je doorvraagt, blijken zij vaak van dezelfde verwarring over dit onderwerp last te hebben als de mensen in de rest van de samenleving. En er zijn christelijke schrijvers die over het onderwerp van de dood schrijven, en die erin slagen om de opstanding en alles wat daarbij hoort te marginaliseren, waarbij ze kennelijk aannemen dat dit kan zonder dat er veel kwaad geschiedt.

Ik moet wel het voorbehoud maken dat ik op een bepaald niveau niet erg goed gekwalificeerd ben om iets over de dood te zeggen. Nu ik tegen de zestig loop, ken ik niemand van middelbare leeftijd die zo weinig met de dood in aanraking is geweest als ik. Ik heb in mijn leven opmerkelijk weinig verlies gekend. Bijna al mijn familieleden hebben een hoge leeftijd bereikt. Met verbazing en dankbaarheid besef ik dat dit bepaald niet vanzelfsprekend is. Bovendien ben ik weliswaar al zo’n dertig jaar priester, maar dankzij mijn loopbaan aan universiteiten en in de kerkleiding, heb ik minder begrafenissen en herdenkingsdiensten geleid dan de meeste collega’s in hun eerste paar jaar doen. Ik heb maar zelden aan een sterfbed gestaan. Echter, hoewel ik in deze dingen dus duidelijk weinig uit de eerste hand geleerd heb, meen ik dat voor mijzelf gecompenseerd te hebben door mij grondig te verdiepen in het leven van de eerste christenen, iets waartoe de meesten niet zo in de gelegenheid zijn.¹ Terwijl ik dat deed, kwam meer dan eens het gevoel bij me op dat het niet zozeer zo is dat wat zij zeggen niet geloofd wordt, maar dat hun stem gewoon niet gehoord wordt. Het doel dat ik met dit boek heb, is om hun ideeën weer voor het voetlicht te brengen en hopelijk opnieuw tot leven te wekken. Ik doe dit in de overtuiging dat zij niet alleen de beste hoop te bieden hebben die we kennen, maar ook de hoop die *het best onderbouwd* is. Sterker nog, het is een hoop die, zoals ik al aangaf, het beste aansluit bij de hoop die nodig is om ons werk voor Gods koninkrijk in de huidige wereld de energie te geven die het nodig heeft.

Op een tweede niveau gaat dit boek dan ook over de basis van

de praktische en zelfs de politieke theologie – dat wil zeggen, over christelijke bezinning op de aard van de taak waarvoor we staan als we proberen het koninkrijk van God relevant te maken voor de harde en pijnlijke wereld waarin we leven. (Met excuses aan het adres van de bibliothecarissen vanwege de verwarring die kan ontstaan omtrent de vraag hoe dit boek gecategoriseerd dient te worden: onder ‘eschatologie’ (dood, oordeel, hemel en hel), of ‘politiek’?) Ook op dit punt moet ik een voorbehoud maken. Ik ben geen politicus, ook al maak ik vanwege mijn ambt als bisschop deel uit van het Britse Hogerhuis. Ik ben nooit kandidaat geweest voor een openbaar ambt en heb nooit actief campagne gevoerd – in de zin van het keiharde werk dat nodig is om te spreken, te schrijven, aan een optocht mee te doen, te lobbyen – voor een van de vele zaken waarin ik geloof. Ik heb geprobeerd op andere manieren mijn schouders tegen het wiel te zetten. Maar in mijn binnenste is de overtuiging gegroeid dat de onderwerpen waarin ik mij verdiept heb, en de pastorale situaties die ik tegenwoordig vrijwel dagelijks tegenkom in een bisdom dat flink te lijden heeft gehad onder de wreedheden van de afgelopen vijftig jaar, ons prikkelen om opnieuw te doordenken wat het is dat een christen zou moeten vinden en zeggen over het herontdekken van de hoop in de openbare en politieke wereld. Terwijl ik daarmee bezig was, merkte ik telkens weer hoe nauw deze twee thema’s van de hoop met elkaar verweven zijn. Ik stem mijn potentiële critici ronduit toe dat ik op deze twee punten, ervaring met verlies en politiek, weinig recht van spreken heb. Toch hoop ik dat de verrassing van de christelijke hoop op beide terreinen, de mensen die, meer dan waartoe ik in staat geweest ben, werken met de stervenden of de mensen in de marge, nieuwe energie en zin zal geven.

Er is nog één opmerking van algemene aard die ik wil maken. Iedere econoom en politicus weet dat alles wat je over de toekomst zegt, weinig meer dan een richtingwijzer naar een ondoordringbare mist is. We kijken in een wazige spiegel, zegt de apostel Paulus als hij tuurt naar dat wat voor ons ligt. Alles wat we over de toekomst van de wereld of van onszelf zeggen, bestaat uit complexe beelden die wel of niet kunnen overeenkomen met de werkelijkheid zoals ze zal zijn. Maar dat betekent nog niet dat we er helemaal niets over kunnen weten, of dat we er alleen maar naar kunnen gissen. En – stel nu eens dat iemand uit die mist naar ons toekomt? Dat is immers de – vaak genegeerde – kern van de christelijke overtuiging.

Dit boek is voortgekomen uit een serie lezingen die ik in de loop van 2001 in de Westminster Abbey mocht geven. Sommige daarvan heb ik in het voorjaar van 2003 in bewerkte vorm gehouden als de *Stephenson Lectures* in Sheffield. Andere waren lezingen gehouden in de Holy Trinity Church in Guildford, eveneens in het voorjaar van 2003. Weer andere heb ik in oktober 2005 opnieuw bewerkt tot de *Didsbury Lectures* aan het *Nazarene College* in Manchester. Andere zijn gebruikt voor studiedagen van de kerk van St. Andrew in Charleston, South Carolina, en in de anglicaanse kerk van St. Mark in Jacksonville, Florida waar ik in maart 2005 mocht spreken; in de City Church van Newcastle, ook in 2005; in het theologisch centrum van St. Mark in Canberra in april 2006; in de gezamenlijke kerken in Roanoke Virginia, in maart 2007; en (in de vorm van de *Faraday Lecture*) in Cambridge, in mei 2007. Ik ben alle mensen die me bij die gelegenheden uitgenodigd, welkom geheten en in de watten gelegd hebben intens dankbaar, in het bijzonder degenen die mij door hun vragen en opmerkingen ter zake, geholpen hebben om het vraagstuk verder te doordenken, en in ieder geval een aantal vergissingen te vermijden. Ik dank de mensen van de website *Ship of Fools*, die me de opdracht gegeven hebben voor het stuk dat ik aan het eind toevoeg, en me toestemming hebben gegeven om het hier in licht aangepaste vorm opnieuw uit te geven. Mijn dank gaat ook uit naar dr. Nick Perrin, die in de tijd waarin hij aan de Westminster Abbey verbonden was de tekst zoals hij toen was, heeft doorgenomen, en allerlei nuttige suggesties heeft gedaan. En zoals altijd dank ik in het bijzonder Simon Kingston, Joanna Moriarty en de hele energieke en oplettende staf van SPCK. Na overleg met mij is de tekst van de vertaling in bescheiden mate aangepast aan de Nederlandse situatie.

Tom Wright
Auckland Castle

Deel 1

Verkenning

KLAAR OM TE GAAN – MAAR WAARHEEN?

1. *Inleiding*

Een vijftal plaatjes kan helpen om de achtergrond te schetsen voor de vragen waarop ik in dit boek inga.

In de zomer van 1997 werd Groot-Brittannië ondergedompeld in een week van nationale rouw vanwege het overlijden van prinses Diana, uitlopend op een climax tijdens de bijzondere begrafenisdienst in Westminster Abbey. Overal in het land en in andere delen van de wereld kwamen de mensen om bloemen, teddyberen en andere voorwerpen neer te leggen bij kerken en stadhuizen, en stonden ze uren in de rij om een condoleanceboek te tekenen en er een ontroerende, maar soms smakeloze boodschap in op te schrijven. Soortgelijke maar minder massale uitingen van openbaar verdriet waren te zien na incidenten zoals de Hillsboroughramp in 1989 of het Heizeldrama in 1985, twee incidenten waarbij tientallen voetbalsupporters het leven lieten. In Nederland was iets vergelijkbaars te zien na het overlijden van Pim Fortuyn en André Hazes, en in de stille tochten die plaatsvonden wanneer het zoveelste slachtoffer van zinloos geweld gevallen was. Bij dit soort gebeurtenissen wordt een verwarrend aantal verschillende opvattingen, overtuigingen, gevoelens en vormen van bijgeloof zichtbaar wat betreft de bestemming van de overledenen. De reactie van sommige kerken toont aan hoe ver we af zijn komen te staan van wat eens het traditionele christelijke onderwijs over dit onderwerp geweest moet zijn.

Het tweede plaatje is een klucht, zij het met een serieuze onderton. Begin 1999 werd ik een keer gewekt door de radio, en het eerste dat ik hoorde, was het bericht dat een publiek figuur ontslagen was vanwege ketterse uitspraken over het leven na de dood. Ik spitste meteen de oren. Was er nu eindelijk eens een radicale bisschop of theoloog ontmaskerd? Het antwoord volgde direct. Het was ongelooflijk, maar waar: het ging om een voetbalcoach. Glenn Hoddle, de trainer van het Engelse team, had verklaard in een bepaalde vorm van reïncarnatie te geloven, waarbij de zonden die iemand tijdens zijn leven gepleegd heeft, bestraft worden met han-

dicaps in het volgende leven. Belangenorganisaties van gehandicapten maakten luidruchtig bezwaar, en Hoddle kon gaan. Rond dit incident werd echter opgemerkt hoe populair de gedachte van reïncarnatie geworden was, en hoe vreemd het zou zijn wanneer hindoes (van wie velen soortgelijke overtuigingen kennen) automatisch uitgesloten zouden zijn van functies als trainer van een nationaal sportteam.

Mijn derde voorbeeld is niet zozeer een plaatje, maar meer een trend. Het is wel een bekend beeld: een begrafenisstoet komt aan bij een gebouw. Uit de luidsprekers klinkt de favoriete muziek van de overledene. Enkele woorden worden gesproken, een knop wordt ingedrukt, en de mensen komen weer naar buiten. Onder de koffie wordt erover nagepraat wat er gebeurd is. Zo'n honderd jaar geleden was het in onze westerse landen nog vrijwel onbekend, maar crematie verslaat tegenwoordig haar duizenden, als het niet meer is. Het vormt zowel een afspiegeling als een oorzaak van de subtiele, maar ingrijpende verschuivingen in onze houding tegenover de dood en wat er daarna komt.

De eerste versie van bovenstaande overwegingen schreef ik begin 2001. Later in dat jaar waren we natuurlijk getuige van een vierde moment, te bekend, maar ook te afschuwelijk om het tot in detail te beschrijven of te bespreken. De gebeurtenissen van de elfde september van dat jaar staan gegrift in het geheugen van de wereld. De duizenden mensen die omkwamen en de tienduizenden die een geliefde verloren, verdienen onze sympathie en ons gebed. Ik zal op die dag nu niet verder ingaan, maar voor veel mensen bracht het de vragen waarop dit boek ingaat opnieuw en extra scherp naar voren. Op een andere manier geldt datzelfde ook voor de drie gigantische 'natuurrampen' die in 2004 en 2005 plaatsvonden: de tsunami in Azië, op tweede kerstdag 2004; de orkaan Katrina die in augustus 2005 de Amerikaanse zuidkust teisterde, waarbij vooral New Orleans het moest ontgelden; en de verschrikkelijke aardbeving in Pakistan en Kasjmir in oktober van datzelfde jaar.

Het vijfde plaatje wordt gevormd door een ander soort begraafplaats. Niet ver van Durham waar ik woon ligt het historische plaatsje Easington. Als je vanaf daar de heuvel afloopt in de richting van de zee, kom je bij een stadje dat Easington Colliery heet. Dit is genoemd naar de kolenmijn die daar was, maar die nu allang gesloten is. Op de plek waar vroeger de mijnschacht was, waar duizenden mensen werkten en kolen uit de grond haalden, waar een van de snelst werkende en meest efficiënte mijnen van het land

was, daar ligt nu een keurig onderhouden grasveld. Voor het oog een grote leegte, maar wel een waarbij je de vergane glorie gewoon kunt voelen. Ondanks de heroïsche inspanningen van de plaatselijke bestuurders, zijn overal eromheen de tekenen van de post-industriële ellende, het verval veroorzaakt door machtsspelletjes en politiek, te zien. Dit plaatje staat in mijn geheugen gegrift als een symbool, of eigenlijk als een symbolische vraag. Wat voor hoop is er voor een gemeenschap die zo de weg kwijt is, die zo op een dood spoor zit en uit elkaar valt, die z'n uitzicht en z'n *hoop* verloren heeft?²

In dit boek ga ik in op twee vragen waarop al vaak los van elkaar antwoorden gegeven zijn, maar die naar mijn vaste overtuiging heel sterk bij elkaar horen. Eén: wat houdt de uiteindelijke hoop van een christen in? En twee: welke hoop is er hier en nu op verandering, uitredding, transformatie, nieuwe mogelijkheden in de wereld? Het eerste en belangrijkste antwoord is als volgt te formuleren. Zolang we onze 'christelijke hoop' opvatten als 'naar de hemel gaan', of als een vorm van 'verlossing' die ons in de kern *uit deze wereld* weghaalt, dan zullen de twee vragen als los van elkaar behandeld kunnen blijven worden. Sommige mensen kunnen er zelfs boos om worden en zeggen dat de tweede vraag beter gewoon niet gesteld kan worden. Als je dat doet, dan negeer je de eerste, en dat is de vraag waarom het allemaal draait, zo menen zij. In reactie hierop raken anderen geïrriteerd wanneer je over de opstanding praat, alsof dat betekent dat je geen aandacht meer kunt hebben voor de echt belangrijke en dringende hedendaagse sociale vraagstukken. Als de 'christelijke hoop' echter te maken heeft met *Gods nieuwe schepping*, met 'een nieuwe hemel en een nieuwe aarde' – en als die hoop al tot leven is gekomen in de persoon van Jezus van Nazaret – dan is er alle reden voor om deze twee vragen samen te nemen. En als dat zo is, dan merken we dat we met het antwoord op de ene vraag in feite ook de andere al beantwoord hebben. Ik heb gemerkt dat dit alles voor vele mensen als een verrassing komt – niet in het minst voor vele christenen. De verrassing zit hierin, dat zowel de christelijke hoop heel wat anders blijkt in te houden dan wat men altijd aangenomen heeft, alsook dat deze hoop een samenhangende en stimulerende basis vormt voor wat we in de wereld hier en nu kunnen doen.

In dit eerste hoofdstuk wil ik de achtergrond schetsen en de vragen helder op tafel leggen door in te gaan op de verwarring die in onze tijd in de wereld – in de samenleving als geheel – heerst op het punt van het leven na de dood. In het tweede hoofdstuk kijken

we dan naar de kerken, waar, zo heb ik de indruk, een onzekerheid te zien is die daarmee een verontrustende gelijkenis vertoont. Hiermee komen de belangrijkste vragen helder voor het voetlicht te staan, en zien we meteen een kader dat helpt om ze te beantwoorden.

Ik ben ervan overtuigd geraakt dat de meeste mensen, inclusief de meeste meelevende christenen, op dit punt in de war en misleid zijn, en dat deze verwarring ernstige fouten met zich meebrengt in ons denken, ons bidden, onze liturgieën, onze praktijk, en misschien bovenal op het punt van onze missie in de wereld. Zoals uit de voorbeelden aan het begin van dit hoofdstuk blijkt, is de niet-christelijke wereld, niet in het minst in het Westen van vandaag, niet alleen in onzekerheid over wat zijzelf moet geloven; die onzekerheid strekt zich ook uit tot wat men meent dat een christen zou moeten geloven. Vaak gaan mensen ervan uit dat een christen hoofdzakelijk gelooft in een algemeen soort 'leven na de dood', en hebben ze er geen flauw benul van hoe de concrete ideeën van opstanding, oordeel en de wederkomst van Jezus, enzovoort, in elkaar passen en een zinvol plaatje opleveren. Laat staan dat deze dingen iets te maken zouden kunnen hebben met de dringende problemen in de echte wereld van vandaag.

Ook gaat het er niet alleen maar om helder te krijgen wat we moeten geloven over iemand die gestorven is, of over je eigen waarschijnlijke bestemming na dit leven, hoe belangrijk deze dingen ook zijn. Het draait erom dat we leren zien wie God is en welke bedoeling Hij met de kosmos heeft, en wat Hij nu op dit moment al doet om zijn doel met de wereld te bereiken. Van Plato tot Hegel en later hebben sommige van de grootste filosofen al doorgehad dat wat je van de dood en het leven daarna denkt, de sleutel vormt tot het serieus nadenken over alle andere dingen – ja, dat het een van de belangrijkste redenen is om überhaupt serieus over de dingen na te denken. Iedere christelijke theoloog mag dit van harte onderschrijven.

Zonder verdere omwegen storten we ons nu dus in de verwarring die op dit gebied in de wereld te zien is, de wereld die we buiten de kerkdeuren vinden.

2. Verwarring over de hoop: de wereld als geheel

Ideeën over de dood en wat erna komt, zijn er in alle mogelijke soorten en maten. Zelfs een vluchtige blik langs de klassieke visies

van de grote religieuze tradities, betekent al een ontkrachting van de oude gedachte dat alle godsdiensten op hetzelfde neerkomen. Er is een wereld van verschil tussen een moslim die gelooft dat een Palestijnse knaap die door Israëliische soldaten wordt gedood rechtstreeks naar de hemel gaat, en een hindoe die meent dat een rigoureuze uitwerking van het karma betekent dat je in een ander lichaam terug moet komen om de volgende fase op weg naar je bestemming in te gaan. Er is een wereld van verschil tussen een orthodoxe jood die gelooft dat alle rechtvaardigen opgewekt zullen worden en een nieuw persoonlijk lichaam zullen krijgen, en een boeddhist die hoopt dat hij na zijn dood zal verdwijnen als een druppel in de oceaan, en zijn eigen identiteit zal verliezen in het grote naamloze en vormloze onbekende hiernamaals.³ En dan zijn er binnen elk van deze religies natuurlijk nog allerlei varianten met grote verschillen tussen de diverse takken of scholen.

Net zo is er een breed scala aan ideeën over de vraag waar de doden nu zijn. In grote delen van Afrika spelen de voorouders nog steeds een grote rol in het leven van de familie en de samenleving. Daarbij bestaan er wijdverbreide en complexe systemen om hun hulp in te roepen, of op z'n minst om ervoor te zorgen dat ze geen ellende veroorzaken. Ook zijn dit soort ideeën niet beperkt tot de zogenaamde primitieve volken, zoals een westerse secularist in z'n arrogantie zou kunnen denken. De antropoloog Nigel Barley vertelt over een ontmoeting met een hoogopgeleide Japanse collega, met wie hij in Tsjaad samengewerkt had. Barley was gefascineerd door 'de ingewikkelde vorm van voorouderverering, waarbij botten en de vernietiging van de schedel en allerlei vormen van uitwisseling tussen de doden en de levenden een rol speelden' die hij in Tsjaad aantrof. Zijn Japanse vriend vond dat alles maar tamelijk gewoontjes. Barley schrijft:

Hij was natuurlijk boeddhist. In zijn woonkamer had hij een altaar voor zijn overleden ouders, waarop hij regelmatig offers bracht (...) Hij had een of ander bot uit het been van zijn overleden vader meegenomen toen hij naar Afrika kwam, dat hij zorgvuldig in een witte doek bewaarde, ter bescherming tijdens het veldwerk dat hij deed. Voor mij [zo merkt Barley op] was voorouderverering iets dat ik kon beschrijven en analyseren. Voor hem zou het de *afwezigheid* van een dergelijke band tussen de levenden en de doden zijn, die om een speciale verklaring zou vragen.⁴

Als we dichterbij huis blijven, zien we ook in onze eigen tijd en cultuur een verwarrende variëteit aan overtuigingen, maar ook van gebruiken en praktijken die met de dood en het leven daarna geassocieerd worden. Vermoedelijk is er nooit een periode geweest waarin er een meerderheid van de mensen in Groot-Brittannië was die de christelijke orthodoxe visie op dit punt toegedaan was. In de Victoriaanse tijd, waarin veel mensen vanuit verschillende invalshoeken worstelden met vragen van geloof en twijfel, was er in ieder geval al een heel scala aan ideeën hierover. Het beroemde schilderij van Henry Alexander Bowler *'The Doubt: Can These Dry Bones Live?'*, uit 1855/56,⁵ vat het probleem fraai samen. Op het schilderij is een jonge vrouw te zien die op een grafsteen van ene John Faithful geleund staat, waarop de tekst 'Ik ben de opstanding en het leven' te zien is. Op de steen ernaast staat het woord RESURGAM – 'ik zal opstaan' – dat op veel graven uit die tijd te lezen was. Bovenop het graf staat een paardenkastanje, en op een schedel die boven de grond uitsteekt, zit een vlinder, symbool voor de ziel. De rondzwevende vragen en halve overtuigingen waarvan dit schilderij een uitdrukking is, sluiten exact aan bij dezelfde serie vragen die in Tennysons grote gedicht *In Memoriam* voorkomen. In dit allerlaatste gedicht uit zijn verzamelde werk, geschreven in 1889, nog geen drie jaar voor zijn dood, lijkt het even alsof Tennyson zelf in de richting van een boeddhistische visie gaat, waarbij men verwacht als een druppel door de oceaan geabsorbeerd te worden. Maar uiteindelijk komt hij toch uit bij een christelijk geluid:

*Sunset and evening star,
And one clear call for me!
And may there be no moaning of the bar,
When I put out to sea,*

*But such a tide as moving seems asleep,
Too full for sound and foam,
When that which drew from out the boundless deep
Turns again home.*

*Twilight and evening bell,
And after that the dark!
And may there be no sadness of farewell,
When I embark;*

*For tho' from out our bourne of Time and Place
The flood may bear me far,
I hope to see my Pilot face to face
When I have crost the bar.⁶*

Vergelijk echter hiermee de robuustere orthodoxe visie van Rudyard Kipling, zoals verwoord in een gedicht uit 1892. Ik heb er geen informatie over in hoeverre hij er zelf in geloofde, en het gedicht gaat natuurlijk meer over kunst dan over theorieën met betrekking tot het toekomstige leven; maar als kader voor zijn ideeën maakt hij in ieder geval wel gebruik van de christelijke gedachte dat er na een periode van rust een nieuw leven en een nieuw lichaam komt:

*When Earth's last picture is painted and the tubes are twisted and dried,
When the oldest colours have faded, and the youngest critic has died,
We shall rest, and, faith, we shall need it – lie down for an aeon or two,
Till the Master of All Good Workmen shall put us to work anew.*

*And those that were good shall be happy; they shall sit in a golden chair;
They shall splash at a ten-league canvas with brushes of comets' hair.
They shall find real saints to draw from – Magdalene, Peter, and Paul;
They shall work for an age at a sitting and never be tired at all!*

*And only the Master shall praise us, and only the Master shall blame;
And no one shall work for money, and no one shall work for fame,
But each for the joy of the working, and each, in his seperate star,
Shall draw the Thing as he sees It for the God of Things as They are!⁷*

We zullen nog zien dat dit verschil in ideeën dat we tegen het eind van de negentiende eeuw tegenkomen, duidelijk zijn neerslag vond in de gezangen en gebeden van de kerk.⁸

Als we iets verder teruggaan in de tijd, kunnen we aan Shakespeare denken. In *Measure for Measure* (Leer om leer) spreekt de hertog de veroordeelde Claudio aan om hem te bemoedigen met het oog op zijn komende sterven. Het leven zelf, zo zegt hij, is niet veel waard, en de dood kon wel eens net zo goed zijn:

*The best of rest is sleep,
 And that thou oft provok'st; yet grossly fear'st
 Thy death, which is no more. Thou art not thyself;
 For thou exist'st on many a thousand grains
 That issue out of dust: Happy thou art not;
 For what thou hast not, still thou striv'st to get;
 And what thou hast, forget'st (...) If thou art rich, thou art poor;
 For, like an ass whose back with ingots bows,
 Thou bear'st thy heavy riches but a journey,
 And death unloads thee (...) What's yet in this
 That bears the name of life? Yet in this life
 Lie hid more thousand deaths; yet death we fear,
 That makes these odds all even.⁹*

Voorlopig lijkt Claudio overtuigd te zijn:

*I humbly thank you.
 To sue to live, I find, I seek to die;
 And seeking death, find life: Let it come on.¹⁰*

Niet veel later praat Claudio echter met Isabella, die aanbiedt om haar eigen eer op te offeren teneinde hem te redden. Hij staat oog in oog met zijn dilemma: de dood, zo zegt hij, is zeer te vrezen:

*Ay, but to die, and go we know not where;
 To lie in cold obstruction, and to rot:
 This sensible warm motion to become
 A kneaded clod; and the delighted spirit
 To bathe in fiery floods or to reside
 In thrilling regions of thick-ribbed ice;
 To be imprison'd in the viewless winds,
 And blown with restless violence round about
 The pendent world; or to be worse than worst
 Of those that lawless and uncertain thoughts
 Imagine howling! – 'tis too horrible!
 The weariest and most loathed wordly life
 That age, ach, penury, and imprisonment
 Can lay on nature, is a paradise
 To what we fear of death.¹¹*

De troost is mager; de werkelijkheid is meedogenloos.

Als we weer dichterbij de buurt van onze eigen tijd komen, zien we dat de Eerste Wereldoorlog niet alleen gigantisch veel dood en verderf met zich meebracht, maar ook heel veel bespiegelingen over de betekenis daarvan. Sommige historici zijn van mening dat het geloof in de hel, dat het in de negentiende eeuw al zwaar te verdueren had gehad van de kant van de theologen, een van de belangrijkste zaken is die tijdens de Grote Oorlog gesneuveld zijn. Er was al zoveel hel hier op aarde, dat de mensen zich niet konden voorstellen dat God ook nog zo'n plek voor ons in petto had na dit leven. Maar dit betekende nog niet dat de mensen in een christelijke vorm van universalisme geloofden, een christelijke hemel of opstanding voor alle mensen of in ieder geval voor de meesten. Hele massa's gingen eerder een totaal andere kant op, in een richting die Shelley al omschreven had in het gedicht waarmee hij Keats herdacht:

*Peace, peace! he is not dead, he doth not sleep –
He hath awakened from the dream of life –
'Tis we, who, lost in stormy visions, keep
With phantoms an unprofitable strife...*

*He is made one with Nature: there is heard
His voice in all her music, from the moan
Of thunder, to the song of night's sweet bird;
He is a presence to be felt and known
In darkness and in light, from herb and stone,
Spreading itself where'er that Power may move
Which has withdrawn his being to its own...*

*He is a portion of the loveliness
Which once he made more lovely: he doth bear
His part, while the one Spirit's plastic stress
Sweeps through the dull dense world...*

*I am borne darkly, fearfully, afar;
Whilst burning through the inmost veil of Heaven,
The soul of Adonais, like a star,
Beacons from the abode where the Eternal are.¹²*

De atheïst Shelley wist heel goed dat deze neoplatoonse visie op de transformatie van de ziel tot een onderdeel van de schoonheid van het heelal, mijlenver afstond van de traditionele christelijke leer. De ironie van onze tijd is, dat velen een soortgelijk gevoel kennen waarbij ze menen dat dit de christelijke visie is, en van de kerk verwachten dat zij toestaat dat het bij hun christelijke begrafenis uitgedragen wordt. Maar straks meer hierover. Nu gaan we naar een vergelijkbaar standpunt dat ingenomen wordt door Rupert Brooke, die in 1914 zijn vrienden opdraagt:

*If I should die, think only this of me:
That there's some corner of a foreign field
That is for ever England. There shall be
In that rich earth a richer dust concealed;
A dust whom England bore, shaped, made aware,
Gave, once, her flowers to love, her ways to roam,
A body of England's, breathing English air,
Washed by the rivers, blest by suns of home.*

*And think, this heart, all evil shed away,
A pulse in the eternal mind, no less
Gives somewhere back the thoughts by England given;
Her sights and sounds; dreams happy as her day;
And laughter, learnt of friends; and gentleness,
In hearts at peace, under an English heaven.¹³*

Een Engelse hemel misschien, maar niet direct de hemel waarvan de christelijke traditie of het Nieuwe Testament spreken. Een soortgelijk geluid zijn we gewend van schrijvers als George Eliot, die het had over *the immortal dead who live again / in minds made better by their presence*.¹⁴

De duidelijkste voorloper in Groot-Brittannië van de stortvloed aan verdriet rond het sterven van prinses Diana, was de begrafenis van de Onbekende Soldaat in november 1920. Miljoenen mensen die familieleden kwijtgeraakt waren, van wie er velen volledig weggeblazen of nooit teruggevonden waren, konden rouwen alsof deze onbekende in feite hun eigen zoon of man was. Zo veel dood had een enorme invloed op zovelen in die tijd, en nog geen generatie later opnieuw tijdens de Tweede Wereldoorlog, dat het mijn opvatting over de houding tegenover de dood in de twintigste eeuw is, dat er gewoon te veel van was om het allemaal te kunnen verwer-